

A KÉT DZSINGISZ LEGENDÁJA – SÍITA ESZKATOLÓGIA ÉS ÉLŐ TÖRTÉNELEM

Mongolok és aszaszinok 1256 előtt a *Dīwān-i qā'imīyyāt* alapján

SÁRKÖZY MIKLÓS

ABSTRACT

The tale of the two Chinggis – Shī'ī eschatology and history. Mongols and Assassins before 1256 according to the Dīwān-i Qā'imīyyāt

The present paper addresses the hitherto unnoticed *Dīwān-i Qā'imīyyāt* and its notes on the Mongols. The *Dīwān-i Qā'imīyyāt* a recently discovered *mathnawī* contains 157 odes dedicated to the great Qiyāma proclamation of 1164 made by Ḥasan 'alā ḍikrihi al-salām in Alamūt, which was a major spiritual and eschatological event for the Nizārī Ismā'īlī community. The *Qiyāma* of 1164 characteristically shaped the worldview of the Nizārī Ismā'īlī thinkers and poets which resulted in the creation of this collection of odes celebrating the *Qiyāma*. It is interesting to see however, that among the odes with a distinct religious content we can discover poems dealing with the Mongol attacks of the Middle East too. These poetic works shed an interesting light on the rather complex character of Mongol-Nizārī Ismā'īlī relations before 1256. Instead of condemning the Mongols or lamenting on the havoc caused by the invading Mongol armies of Chinggis Khan and his successors, we find several instances where Nizārī Ismā'īlī authors of the *Dīwān-i Qā'imīyyāt* celebrate Mongol victories and praise the virtues of Chinggis Khan who freed Nizārī Ismā'īlīs from their Sunni enemies. This jubilant pro-Mongol tone of certain poems suggest a possible Nizārī Ismā'īlī-Mongol agreement around 1220 which helped the Nizārī Ismā'īlīs to extend their boundaries to areas in Northern Iran abandoned by the Sunnī Khwārizmians who had been crushed by the Mongols. These new conquests are also listed by the *Dīwān-i Qā'imīyyāt*. The Mongol-Nizārī Ismā'īlī honeymoon however ended after 1231 when Jalāl al-Dīn Mingburnī, the last Khwārizmshāh was eliminated. With the disappearance of the common enemy, Mongol-Nizārī Ismā'īlī relations became more troubled and Mongols gradually severed their stance against the Nizārī Ismā'īlīs which eventually led to the complete destruction of the Nizārī Ismā'īlī state in 1256. Some post-1231 poems odes of the *Dīwān-i Qā'imīyyāt* clearly reflect these changed attitude heavily inciting against the Mongols calling *Jingīz-i thānī* (the second Chinggis attitudes Ögedei Khan) as the enemy of the

Nizārī Ismā‘īlis. One of the odes gives a vivid description of the Nizārī Ismā‘īli assassination of Chaghatai Qorchi the chief Mongol military leader of the south Caucasus around 1249. This event is celebrated by the *Dīwān-i Qā’imiyyāt* but this murder of a high-ranking Mongol military figure could have been one of the main reasons for the massive Mongol attack against Alamūt in 1256.

ELŐZMÉNYEK

A mongol világbirodalom drámai változásokat idézett elő a Közel-Kelet történetében a XIII. században. A Közel-Keleten, a perzsiai területek mongolok hódítása közel négy évtizedig tartott Dzsingisz Kán¹ 1219-es első támadásától unokája, Hülegü 1256–1259-es hadjáratáig. A mongolok első hadjáratuk során 1219–1223-ban nagyobbrészt megsemmisítették a khwārizmi birodalmat, majd ezt követően a mongol katonai parancsnokok ellenőrizték az észak-perzsiai tartományok nagy részét. 1258-ig a mongoloknak sikerült komoly csapást mérniük több jelentős további muszlim államra a Közel-Keleten, mint a Róm Szeldzsuk Szultánságra Anatóliában 1243-ban, a Nizārī Ismā‘īli imámátusra Észak-Iránban és végül az Abbászida Kalifátusra Irakban 1258-ban. Mindezek az események drámai módon alakították át a Közel-Kelet térképét.

Jelen dolgozat arra vállalkozik, hogy a fenti muszlim államok közül a Nizārī Ismā‘īli Imámátus és a mongolok kapcsolatrendszerének eddig nem ismert forrását, a klasszikus perzsa nyelvű ódagyűjtemény, a *Dīwān-i Qā’imiyyāt* közléseit mutassa be magyarul, megpróbálva árnyalni a mongol-nizārī ismā‘īli kapcsolatrendszert. E viszonyok áttekintése azért is fontos, mert a nizārī ismā‘īli-mongol érintkezéseket alapvetően az 1256 utáni időszak narratívája uralja, amikor a mongolok látványosan lerombolták az észak-iráni nizārī ismā‘īli államot.²

Érdemes megjegyezni, hogy 1219 és 1256 közötti több mint három évtized alatt nem ismeretesek jelentősebb nizārī ismā‘īli³-mongol összecsapások. Miközben a mongolok a nagyobb muszlim államokat, elsősorban a khwārizmiakat könyörte-

¹ A tudományos átírás esetében a magyarban már rég elterjedt alakoknál a meghonosodott magyar alakot használom, más esetekben, arab és perzsa szavaknál, egyszerűsített tudományos átírást alkalmazok.

² Ennek a részben egyoldalú narratívának számos tudományos írás adott hangot, mint például, többek között Eboo Jamal: *Surviving the Mongols*.

³ A nizārī ismā‘īli periódus eseménytörténetén az 1094 és 1256 közötti időszakot értjük. A név onnan ered, hogy a Fátimida Kalifátus 1094-es belső viszályában a korabeli ismā‘īlik egy csoportja Hasan al-Sabbah vezetésével Al-Mustansir bi'l-láh kalifa (1036–1094) Nizār nevű fiát (1094–1095) ismerte el legitim kalifának. Ez a csoport Nizār meggyilkolása után szakított az egyiptomi Fátimida Kalifátussal, és Hasan al-Šabbāh vezetésével önálló államot hozott létre Alamūt központtal a mai Észak-Iránban. Az új ál-

lenül szétverték a Közel-Keleten, a nizārī ismāʿīliknak⁴ sikerült megtartaniuk saját területeiket viszonylag stabil körülmények között.

JALĀL AL-DĪN ḤASAN NIZĀRĪ ISMĀʿILĪ IMÁM ÉS A MONGOLOK

Jalāl al-Dīn Ḥasan nizārī ismāʿilī imám (1210–1221) uralmának utolsó évei egybeestek az első közel-keleti mongol invázióval. Úgy látszik, hogy a nizārī ismāʿīlik jól tájékozottak voltak koruk politikai eseményeiről, és az irántuk érzett szimpátiával aligha vádolható szunnita történetíró Juwaynī szerint⁵ Jalāl al-Dīn Ḥasan volt az első muszlim uralkodó, aki meghódolt a mongoloknak, miután azok 1219 augusztusában átkeltek az Oxuson.⁶ Nem ismert pontosan, hogy mi volt a 1219-es nizārī ismāʿilī látogatás közvetlen célja Dzsingisz kán mongol táborában, de a nizārī ismāʿīlik talán felismerték, hogy a mongolok milyen fenyegetést jelentenek a muszlim világra és benne rájuk is.

Fontos megjegyezni, hogy nem hallunk nizārī ismāʿilī-mongol összecsapásokról az Irán elleni első mongol támadás során 1219–1223 között. Ha ez ennek a korai és óvatos diplomáciai küldetésnek az eredménye, akkor ez valóban sikeres lépés volt a nizārī ismāʿilī imám részéről. Itt érdemes idézni Hodgson véleményét, miszerint mind a nizārī ismāʿīlik, mind az Abbászida Kalifátus részt vett a khwārizmiak elleni diplomáiai misszióban Dzsingisz kán udvarában:

lam Nizār legitimációját ismerte el, és később, 1164-től az alamūti imámok kihirdették, hogy ők Nizār leszármazottai. Emiatt hívja a szakirodalom őket nizārī ismāʿīlinak.

⁴ A nizārī ismāʿilī név helyett előszeretettel használják az „Assassin” terminust is erre a síita államra elsősorban a nyugati tudományos népszerűsítő és populáris irodalomban, valamint a médiában. Az „Assassin” kifejezés kialakulásához ld. Wilferd Madelung, *Arabic Texts Concerning the History of the Zaydi Imams of Tabaristan, Daylaman and Gilan*. Beirut, 1987, 146, 329; Farhad Daftary, *The Ismāʿīlīs, their History and Doctrines*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 24.

⁵ Andrew Boyle „The Ismāʿīlīs and the Mongol Invasion”, in Sayyid Hossein Nasr (ed.) *Ismāʿīlī Contributions to Islamic Culture*, Imperial Iranian Academy of Philosophy, Tehran, 1977, 4–5.

⁶ „Úgy mondták, hogy amikor a világ királya, Dzsingisz kán elindult Turkisztánban és mielőtt az iszlám országába elért volna, Jalāl al-Dīn a szolgálatára titokban futárokat küldött hozzá és leveleket írt és kifejezte neki szövetségét és alávetését, de ez a *mulhidok* felfogása szerint volt, és nem világos az igazság (ezzel kapcsolatban). De ez valós volt, hogy amikor a világhódító király Dzsingisz kán seregei az iszlám földjére jöttek, a Jayhūn (Amu Darja) vizének efelől oldaláról, az első személy, aki a fejedelmek közül követet küldött és alávetést mutatott és szövetséget elfogadta, Jalāl al-Dīn volt.” ‘Alā’ al-Dīn ‘Aṭā-Malik b. Muḥammad Juwaynī, *Tārikh-i Jahāngušā*, ed. Muḥammad Qazwīnī. Brill, Leiden London, 1912–1937. vol. 3. 248. Vö. Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizārī Ismāʿīlīs Against the Islamic World*. Mouton and Co., The Hague, 1955, 225. (A szerző fordítása)

‘[Ḥasan III] was noticeably loyal to the caliph. This is supposed to have gone so far when the (pagan) Mongols invaded (Sunni) Khwārizmian territory, allegedly at the invitation of the (secretly Shī‘ite) caliph, that the Ismā‘īlīs claimed that Ḥasan had sent them friendly overtures even before the invasion. Juwaynī, who, unlike Rašīd al-Dīn, doubts this ‘claim, admits that the Ismā‘īlīs were the first to make a submission after the Mongols had ‘crossed the river Oxus.’⁷

Ugyanakkor azt is látjuk, hogy a mongolok pusztításai 1219 és 1223 között mégsem kímélték meg teljesen a nizāri ismā‘īlik lakta területeket, elsősorban Quhistānt (Dél-Khurāsānt). Lewis azon felvetése⁸, hogy a nizāri ismā‘īlik által uralt Quhistānt szándékosan megkímélték a mongolok első Irán elleni támadásuk során, nem fogadható el teljesen, mivel a *Shengwu qinzheng lu* című (*Dzsingisz kán hadjáratai*), a Jüan (mongol) korszakról (1271–1368) írt kínai forrás állítása szerint Tolui, Dzsingisz kán negyedik fia, nizāri ismā‘īlik lakta területeket is fosztogatott Khurāsānban:

[§51.2] A télen a negyedik koronaherceg kifosztotta Maručaq, Yeke Maru⁹ és Si-rāqs¹⁰ városokat is, mielőtt továbbment csapataival. [§51.3] A ren/xu [A ló éve, vagy 619/1222] évben, tavasszal Tūst, Niča’urt¹¹ és más városokat is kifosztotta. Mivel a nyári hőség éppen ekkor kezdett túlzottá válni, Öfelsége követeket küldött Toluihoz, hogy siessen és térjen vissza. Ahogy áthaladt a mulayid birodalmon, teljesen kifosztotta őket. A Čoqčoran¹² folyón átkelve kifosztotta Herit és más városokat.¹³

Majdnem ugyanez az információ és szöveg található a *Yuan Shiban*, a Jüan korszak hivatalos kínai krónikájában), amely Tolui Khurāsān és Quhistān elleni támadását tárgyalja:

⁷ Hodgson: *The Order of Assassins*, 225.

⁸ Lewis: *The Assassins*, 90.

⁹ Yeke Maru, mongolul a ‘nagy Maru’ a mai Marynak, a régi Mervnek, felel meg Türkmenisztánban. A korai iszlám Khurasanban Merv hatalmas, legalább egymillió város volt. A mongolok 1221. február 25–26-án szinte teljesen földig rombolták, tönkretették Mervet, mely már soha nem támadt fel igazán városként.

¹⁰ Sarakhs a mai Irán és Türkmenisztán határán fekvő megosztott város.

¹¹ Niča’ur, magyarosan Nisápúr, perzsa tudományos átírásban Nayšāpūr, egykor gazdag és népes nyugat-khurāsāni város volt a mai Irán északkeleti részén. A mongol támadás 1221. április 7–10. között földig rombolta Nisápúrt, mely soha nem tért ebből magához.

¹² A Čoqčoran folyó a mai afganisztáni Harī Rūd folyónak felel meg a mongol forrásban, Heri városa pedig a mai Herát városának Nyugat-Afganisztánban. Herát elkerülte a földig rombolást 1221 tavaszán, miután megadta magát a mongoloknak (ezeket az adatokat Christopher Atwood mongolista szívességének köszönhetően kaptam).

¹³ Az idézett Jüan-kori kínai forrásokat Christopher Atwood bocsájtotta rendelkezésemre, és fordította le angolra. A magyar fordítás ennek alapján készült. Itt köszönöm meg Christopher Atwood szívességét.

„Tizenhetedik év, a ren/xu-év [azaz 619/1222]. Tavasz, Tolui császári herceg meghódítja Tüst,¹⁴ Niča'urt és más városokat. Visszatérve áthaladt a mulay királyságon, és súlyosan kifosztotta azt. A Čoqčoran folyón átkelve meghódította Herit és más városokat.”¹⁵

Mindkét kínai nyelvű Jüan kori kínai forrásban világosan azonosítható a nizāri ismā'ilik közössége. A 'mulayid' kifejezés vélhetően az arab *mulhid* 'eretnek' terminusnak és többesszámú alakjának (*malāhidah*) a mongolba, s onnan a kínaiba bekerült variánsa, amely egyértelműen a nizāri ismā'ilikra alkalmazott szunnita kifejezés volt arab és perzsa forrásokban. A mongolban a *mulayid* forma jól illeszkedett a többesszámú népevek csoportjába (*Kereyid* stb.). A két kínai forrás egyfelől megerősíti a mongol-nizāri ismā'ili érintkezéseket, másfelől rámutat arra, hogy a nizāri ismā'ilikat (elsősorban a quhistāni közösséget) is érték veszteségek az első mongol invázió idején.

A nizāri ismā'ilik óvatossága több okkal is magyarázható. Először is, nyíltan ellenfelei voltak a khwarizmšāhoknak, ami logikusan a mongolokhoz vonzotta őket, de a nizāri ismā'ili vezetők tanúi lehettek a mongol katonai erők könnyörtelenségének és abszolút katonai fölényének is. Mindezek mellett Jebe és Sübötei mongol erői sem vesztegették az idejüket a nizāri ismā'ilik támadására, különösen a Kaszpi tenger mentén, mert fő feladatuk II. Muḥammad (1200–1220) khwārizmšāh elfogása volt.¹⁶ Az első közel-keleti mongol támadás esetében pedig általában sem beszélhetünk semmiféle szisztematikus területi hódításról. A mongolok fő célja az volt, hogy megbénítsák a khwārizmi erőket és felkészítsék ezeket a területeket a későbbi, teljesebb adminisztratív és katonai alávetésre.

A Jüan-kori kínai évkönyvünk egyike, a *Shengwu qinzheng Lu* még konkrétabb adatokat szolgáltat a nizāri ismā'ilik és a mongolok diplomáciai kapcsolataira 1229-ből:

¹⁴ Tüst jelentős iráni város volt a mongol hódítás előtt Khurāsān nyugati részén, az 1221 tavaszán a várost ért mongol támadás következtében Tüst jelentéktelen településsé vált, ma az iráni Mašhad elővárosa.

¹⁵ Yuan Shi, 122.

¹⁶ Juwayni: Tāriḫ-i Jahāngušā, vol. 1, 133; Spuler: Die Mongolen in Iran..., 23–25.

„Ez évben, Isbarayin város kormányzója a Nyugaton meghódolt. Ugyanúgy, a nyugati hinduk¹⁷ és a Malaya¹⁸ területek a Nyugaton uralkodói személyesen jöttek megjelenni az udvarba.”¹⁹

Emellett a másik Jüan-kori forrás *Yuan Shi* is hasonlóan beszél legalább egy helyen a mongol-nizari ismā‘īli diplomáciai érintkezésekről az 1229-es évből:

„India uralkodója és a moloyid királyság uralkodója császári kihallgatásra jöttek. Isbarana²⁰ város vezetője a Nyugaton eljött alávetni magát.”²¹

Mivel a nizārī ismā‘īlik a khwārizmiak ellenségei voltak, érdekes lenne, ha látnánk a nizārī ismā‘īlik által a mongoloknak nyújtott támogatás bizonyítékait a nizārī ismā‘īli hagyomány írott forrásaiban is. Bár a gyanú élt a mongol-nizārī ismā‘īli együttműködésre, de muszlim (arab és perzsa) írott forrásaink eddig azonban nem szolgáltak egyértelmű bizonyítékokkal a mongolok és nizārī ismā‘īlik szövetségére és e kapcsolat részleteire.²² Így volt ez egészen a *Dīwān-i Qā’imīyyāt* kéziratának közelmúltbeli előkerüléséig.

¹⁷ Christopher Atwood az alábbi magyarázatot fűzi ehhez: „There is no outside corroboration of the surrender of any Indian ruler, but it is likely to have been the Rana (king) of the Salt Range (*Kūh-i Jūd*), one of the few remaining Hindu rulers in the province of Punjab.” Ezúton is köszönöm Atwood megjegyzését és segítségét a kínai mongol évkönyvek nizārī ismā‘īlikra vonatkozó részei jelen sorok szerzőjével megosztásában

¹⁸ A *Malaya* terminus vélhetően ismét az arab *mulhid* (eretnek) kifejezés a mongolba, illetve a klasszikus kínai nyelvbe átvett formájának tűnik, a nyugati földrajzi orientáció is a közel-keletet sejteti a ’Malaya’ állam helyeként. A *mulhid* terminusközhelyesen a nizārī ismā‘īlik elnevezése volt a velük ellenséges szunnita forrásokban (erről l. fentebb). *Shengwu qinzheng Lu* értesüléseit a *Yuan Shi* is megerősíti, mert ez a szöveg is emlegeti a *moloyid* királyság követeit Ögödej nagykan udvarában 1229-ben. Ugyanakkor arra máshonnan nincs adatunk, hogy személyesen a nizārī ismā‘īlik imámja maga ment volna el Karakorumba, a mongol fővárosba 1229-ben, ahogy ezt a *Shengwu qinzheng Lu* állítja.

¹⁹ Christopher Atwood az alábbi magyarázatot fűzi ehhez: „I read here Isbarayin (amended from the text’s Isbarana); the historical event is certainly connected to Isfarāyin, a medium-sized city northwest of Nisha’ur/Nišāpūr. As described in Juwaynī, tr. John A. Boyle, pp. 486–487, the surrender of Isfarāyin – one of the largest intact cities left in Ḥurāsān – and the personal attendance of its *malik* or governor, Bahā’ al-Dīn, at Öködei’s court became a crucial turning point in convincing Öködei Qa’an that Ḥurāsān was in fact pacified and could be moved from punitive massacre and purely military rule to more stable civilian rule.” Ezúton is köszönöm Atwood segítségét a kínai mongol évkönyvek nizārī ismā‘īlikra vonatkozó részeinek velem való megosztásában.

²⁰ Vö. 17–19. jegyzetek.

²¹ *Yuan Shi*, 230, vö. 17–19. jegyzetek.

²² Ezzel kapcsolatban az egyetlen komolyabb tanulmány, mely még a *Dīwān-i Qā’imīyyāt* közelmúltbeli kiadása előtti időszakból foglalkozik a nizārī-mongol szövetség lehetőségével: May: A Mongol-Isma‘ili Alliance?

MI A *DĪWĀN-I QĀ'IMIYYĀT*?

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 'A Feltámadás imámjának versgyűjteménye' egy az 1240-es években befejezett klasszikus perzsa masznaví, amely az 1164-es nizārī ismā'īlī *Qiyāma* „Feltámadás”²³ eseményét és eszkatológiai jelentőségét dicsőíti a benne található 157 különböző versformákban írt *qaṣīdával* (dicsőítő óda).

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* csak néhány éve lett ismert a tudományos világ számára, alig kutatott forrásról van szó, komolyabb forrástanulmány még nem született róla. Nem ismerjük a masznaví keletkezésének körülményeit, hogyan és hol mikor fejezték be. Azt sem tudjuk, hogy miként vészelte át az alamūti könyvtár pusztulását és milyen változásokon esett keresztül az elmúlt hétszázötven évben és milyen szakrális vagy folklorisztikus szerepet játszhatott a kelet-iráni nizārī ismā'īlī népi vallásosságban.

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* első kézírata ('D' kézirat) 1964-ben került elő a mai Irán keleti részén, Bīrjand városától 36 kilométerre északra Yahn faluból, egy nizārī ismā'īlīk lakta szórványtelepülésről. Ez a kézirat 1694. április 5-én lett befejezve kolofonja szerint. 1997-ben kerültek Londonba az Institute of Ismaili Studies-ba a második ('N') kézirat fotói, amely kézirat nem teljes és szintén Iránból származott, kolofonja szerint e kézirat másolása 1689. november 8-án lett befejezve egy 1451-es mára elveszett kéziratról. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* harmadik kézírata a legrégebb, ez a kézirat ('M' kézirat) 1404. március 12-én lett befejezve vélhetően Iránban, de a

²³ A nizārī ismā'īlī *Qiyāma* bejelentése 1164. augusztus 8-án történt Alamutban, amikor II. Ḥasan (1162–1166, más néven Ḥasan 'alā ḡikrihi al-salām vagyis Ḥasan béke legyen emlékének) dā'i-imám fehér ruhában és turbánban megjelent az eseményre meghívott nizārī ismā'īlī hívei előtt és deklarálta a Feltámadás bekövetkezését. Az esemény azonban nem járt a nizārī ismā'īlīk számára semmilyen lényeges külsődleges változással és a korabeli szunnita szerzők sem figyeltek fel a bejelentésre. Itt inkább egy spirituális belső új világkorszakba lépés történt II. Ḥasan szándéka szerint a nizārī ismā'īlī közösség számára, amely korszak nyitánya volt a *Qiyāma* proklamáció. Így a bejelentett változás inkább ezoterikus semmint exoterikus jellegű iránymutatás volt az alamūti vezető hívei számára.

A különféle ismā'īlī irányzatok erősen ezoterikus teológiájában központi tanítás az új próféták által megnyitott új világkorszak eseménye, melyet egy megnyitó próféta (*nāṭiq*) megjelenése jelez, aki az előző világkorszak beteljesítője (*mutimm*) is egyben. A *mutimm-nāṭiq* próféta mellett minden világkorszakban van egy végrehajtó próféta is (*wasī*), aki a dolgok ezoterikus értelmét tárja fel a hívei számára. 1164 után az alamūti nizārī ismā'īlī dā'ik imámok lettek, akik Nizār (1094–1095) fátimida kalifa fizikális és spirituális leszármazottainak tartották magukat.

A *Qiyāma* teológiai és történeti hátterére vonatkozóan lásd: Hajnal: The Events of Paradise; Sárközy, Feltámadás vagy politikai reform?; Hajnal – Sárközy: Anthologia Ismailitica Nizārica, 87–98, 157–168. A fátimida ismā'īlī ezoterikus hagyományokról legújabbban megjelent izgalmas monográfia is fontos olvasmány a témában: De Smet: Les Fatimides de l'ésoterisme en islam.

kézirat Indiából került Londonba, az *Institute of Ismaili Studies*ba 2008-ban, Ḥasan ‘Alī Šāh, az I. Aga Khan (1817–1881) egy leszármazottja hagyatékából.²⁴

A három ma ismert kézirat nem biztos, hogy a teljes egykori szöveget tartalmazza a *Dīwān-i Qā’imiyyāt* 2011-es modern kiadásának szerkesztője, Jalal Badakhchani szerint. Az is igaz, hogy a *Dīwān-i Qā’imiyyāt* néhány ódája már 1964 előtt is ismert volt, mint például a 75. qasida,²⁵ amelyet Wladimir Ivanow publikált 1938-ban egy birtokában lévő kirmáni ismā’ili kéziratban szereplő szövegváltozat alapján.²⁶ Ugyanakkor Ivanow még nem tudott a *Dīwān-i Qā’imiyyāt* létezéséről és a 75. qasida szerzőségét az ismert XII. századi nizārī ismā’ili költőhöz, Ra’is Ḥasan Munši Bīrjandīhoz köti. Badakhchani szerint azonban a 75. qasida szerzője Ḥasan Maḥmūd Kātib volt, de véleményét nem indokolja.²⁷ Összességében az valószínűsíthető, hogy a *Dīwān-i Qā’imiyyāt* egy 1164, a nizārī ismā’ili *Qiyāma* bejelentése után folyamatosan gyarapodó, bővülő ódagyűjtemény volt, amelyet értelemszerűen több (legalább két) szerző alkotott és amelynek a szerkesztése ismeretlen időpontban, talán valamikor 1250 körül ért véget, évekkel a nizārī ismā’ilik elleni végső mongol támadás előtt és már Ḥasan Maḥmūd Kātib 1243 körüli halálát követően.

A qasidákat több iráni nizārī ismā’ili költő írhatta, azonban úgy tűnik, hogy a *Dīwān-i Qā’imiyyāt* szerkesztője és legfontosabb szerzője Ḥasan Maḥmūd Kātib, a kor ismert Nizārī költője volt. Ḥasan Maḥmūd Kātib Badakh‘hani szerint a XII. század második felében született Qazwīnban. Ḥasan Maḥmūd Kātib talán nem függetlenül Našīr al-Dīn Tūsītól, a kor leghíresebb nizārī ismā’ili gondolkodójától előbb a quhistāni nizārī ismā’ili kormányzó szolgálatában állt Girdkūhban, majd Bīrjandban, majd hosszú évtizedeket töltött Alamūtban ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad (III. Muḥammad, uralk. 1221–1255) nizārī ismā’ili imám udvarában és 1243 körül hunyt el.²⁸ Ḥasan Maḥmūd Kātibon kívül Badakhchani egy másik szerzőt azonosít, a 100. qasida költőjét, egy bizonyos ‘Abd al-Rahīmot, aki Quhistānban élt a XIII. század elején.²⁹

²⁴ *Dīwān-i Qā’imiyyāt*, angol előszó: 7–10.

²⁵ Sárközy: A *Dīwān-i Qā’imiyyāt* hetvenötödik kaszídája...

²⁶ Ivanow: An Ismaili Poem in Praise of Fidawis.

²⁷ A 75. óda szerzőségének kérdéséhez: *Dīwān-i Qā’imiyyāt*, angol előszó 7/1. jegyzet. A 75. qasida: *Dīwān-i Qā’imiyyāt*, 205–208.

²⁸ A *Dīwān-i Qā’imiyyāt* kéziratai, újrafelfedezése és kiadása kérdése ügyében lásd: *Dīwān-i Qā’imiyyāt*, angol előszó: 7–20.

²⁹ Uo., 13–14.

A *DĪWĀN-I QĀ'IMIYYĀT* ÉS A MONGOLOK

A korabeli perzsiai tartományokat érintő mongol hódítások egyik fontos részletkérdése a nizāri ismāīli állam és a mongolok kapcsolatrendszerének története. Mint imert, 1256-ban Hülegü vezetésével a mongolok elfoglalták Alamütöt, és ezzel véget ért a nizāri ismāīli állam közel százhatvan éves története. Általában elmondható, hogy az 1220 és 1256 közötti mongol–nizāri ismā'ili kapcsolatrendszer eddig nem volt túl jól ismert forrásaink erősen korlátozott száma miatt. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* adatai azonban új megvilágításba helyezhetik ezt a kérdést és fontos adatok egész sorát szolgáltatathatják az 1256 előtti mongol–nizāri ismā'ili kapcsolatokról.

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* csak az első és a második közel-keleti mongol támadások korát érinti (1219–1223, 1240–42), a harmadikat egyáltalán nem. Mivel nincs utalásunk a mongolok utolsó, döntő 1256–60 közötti közel-keleti inváziójára a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*ban, és mivel az azt vezető Hülegü, az első iráni mongol ilkhān egyéb közel-keleti tevékenységeire vonatkozó további utalások nem kerültek be a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*ba, ez azt jelentheti, hogy *Dīwān-i Qā'imīyyāt* verseinek nagy részét 1256, Hülegü hadjárata előtt írhatták meg a mű szerzői.³⁰ Mindezekkel együtt a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* alapján a mongol kapcsolatok jelenleg bonyolultabbnak tűnnek, mint azt a későbbi, Alamüt utáni források sugallják, melyek az antagonisztikus mongol–nizāri ismā'ili ellenségesség talaján születtek. Ez az ellenségesség, a nizāri ismā'ilik felett diadalmaskodó, velük kezdetektől fogva ellenséges mongolok és a mongoloktól szenvedő nizāri ismā'ilik kettősségének képe alapvetően Alamüt 1256-os bukásának történelmi traumájából táplálkozik. Az első és a második mongol hadjáratral párhuzamos *Dīwān-i Qā'imīyyāt* qasīdák adatai azonban a korábban ismertebbnél komplexebb és főképpen árnyaltabb képet sugallanak a mongol–nizāri ismā'ili kapcsolatrendszer 1219 és nagyjából 1250 közötti periódusáról.

Elmondható, hogy a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* qasīdáiban kronológiai kettősség, két alperiódus fedezhető fel a mongol–nizāri ismā'ili kapcsolatok kérdésében.

Az első korszakot az 1219 és 1231 közötti évek reprezentálják, amelyek Jalāl al-Dīn Mingburnī³¹ khwārizmi uralkodó (1220–1231) haláláig tartottak. Ez a periódus a nizāri ismā'ilik és a mongolok közötti baráti kapcsolatok időszaka volt. Juwainī, az ismert perzsa történetíró utal rá, hogy a nizāri ismā'ilik alamūti vezetését már

³⁰ A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* egy változatának kéziratát 1233-ban mutatta be az első számú (de nem kizárólagos) szerzőjének tekintett Ḥasan Maḥmūd Kātib 'Alā' al-Dīn Muḥammad (III. Muḥammad) nizāri ismā'ili imámnak Alamütban. Úgy tűnik azonban, hogy a kézirat nem zárult le ekkor és egészen az 1240-es évekig születtek új fejezetei (*Dīwān-i Qā'imīyyāt*, angol előszó: 9–12).

³¹ Jalāl al-Dīn Mingburnī a khwārizmšāhok dinasztíájának utolsó uralkodója volt, 1220 után több évig váltakozó sikerrel, de nem eredménytelenül küzdött a mongolok ellen, 1231 körül Diyarbakır környékén egy kurd paraszt gyilkolta meg.

1219-ben, az első nagyszabású mongol hadjárat kezdetén gyorsan tájékoztatták a közelgő mongol hadműveletekről, és Alamútból hírvivőket küldtek a közép-ázsiai nizārī ismā'īli közösségekbe figyelmeztetni a közelgő mongol invázióra, valamint Jalāl al-Dīn Ḥasan (III. Ḥasan, 1210–1221) nizārī ismā'īli imám volt az első muszlim uralkodó, aki követeket küldött Dzsingisz kán táborába Közép-Ázsiában.

A MONGOL–NIZĀRĪ ISMĀ'ĪLĪ KAPCSOLATOK 1219 ÉS 1231 KÖZÖTT: AZ ELSŐ KÖZEL-KELETI MONGOL HADJÁRAT ÁBRÁZOLÁSA A *DĪWĀN-I QĀ'IMIYYĀT*BAN

Ami a legkorábbi idevonatkozó megjegyzéseket illeti, a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* dicséri a mongolokat, akik a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* szerint nagylelkűséget tanúsítottak a nizārī ismā'īlikkal szemben, és valóban, a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* költői a legpozitívabb színben tüntetik fel Dzsingisz kánt és az 1223 előtti első mongol expedíciót. Ezekben a sorokban a mongolok a nizārī ismā'īli imám parancsát hajtják végre, és egyfajta eszkatologikus várakozás beteljesítői, akik az 1164-es nagy Qiyāma deklarációt valószínűsíthetjük meg megjelenésükkel a Közel-Keleten. A mongolok a nizārī ismā'īli imámok és a nizārī ismā'īli világkép eszközei, akik felbukkanása szükségszerű a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* qašidáinak szerzője (vagy szerzői) szerint:

- 1486** A Hit Urának kegyelme beteljesült,
a Mustanširra és Nizār³²ra vonatkozó ígéret beteljesült.
1487 Az idők végének háborúja (*fitna*) isteni parancsra
a tatár (*tatār*) sereg révén beteljesült.
1488 E sereg bejárta az egész világot,
és a földtől egészen a felső (*barī*) mennyországig a por (*ghubār*) beteljesült.
1489 Az első kán Dzsingisz volt, és velünk
először szeretet adatott nekünk odaadása révén (*az akhlāš dūstār*).³³

A korai nizārī–mongol kapcsolatok pragmatikus és olykor talán szívélyes jellege egészen világosan tükröződik a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*ban. Itt láthatunk néhány

³² L. 3. jegyzet.

³³ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 49. qašida, 1486–1489, 151. a szerző fordítása.

مهلت دارای دین رسید به پایان وعده مستنصر و نزار بر آمد
فتنه آخر زمان به امر الهی کز قبل لشکر تار بر آمد
در همه عالم برفت و از طرف خاک تا به سپهر بری غبار بر آمد
خان نخستین که بود چنگز و با ما اول از اخلاصی دوستار بر آمد

érdekes megjegyzést a mongolokkal kapcsolatban, amelyeket e qašīdagyűjtemény néhány verse képvisel. E síita versek a mongolokat és különösen Dzsingisz kánt hősként ábrázolják, akik az „idők végén” segítették a nizārikat.

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* szerint a mongolok fontos szerepet játszanak a Qiyāmában; és Dzsingisz kán az idők végének jeleként érkezett a közel-keletre a nizāri ismā'īlī Imām Qā'im (a Qiyāma imámja) isteni áldásával. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* egyes versei azt állítják, hogy Dzsingisz kánt a nizāri ismā'īlī Qā'im személyesen választotta ki erre a szerepre, és hogy a mongol uralkodónak baráti kapcsolatot kellett ápolnia a nizāri ismā'īlikkal, és kímélni a nizāri ismā'īlik által irányított területeket miként a 78. és 124. qašīdákban olvasható. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* továbbá erősen szunnita ellenes, emiatt örvendezik a mongoloknak a szunnita és egyben nizāri ismā'īlī-el-lenes khwārizmšāhok felett aratott győzelmein.

2281 Eljött a győzelem ideje, amely felemeli a mennyet

A romboló elnyomás fátylának (*hijāb-i zulmat*) délibábja alól.

2282 Spirituális csodák, amelyeket közületek még senki sem látott,

Mióta szíveitek szemét az elnyomás köde borította (*jafā būd čašm-i diltān purr ghubār*).

2283 A mostani időt Qā'im³⁴ fényével (*bi nūr-i Qā'imī*) tettét öltött hatalom révén Olyannak lássátok miként a gyertya a sötét éjszakában.

2284 Mindnyájan lássátok Dzsingisz kán tetteit, melyeket megcselekedett, Összes kegyelmével és odaadásával, melynek nincs száma.

2285 Gyűrűje megragadta a Qā'im kezét és tekintetét.

Az imám felvette a ruháit a földdel együtt, és elhagyta a mulandó királyságot (*mulk-i must'ār*)³⁵.

2286 Parancsot adott Dzsingisz Khānnak, mondván: „Ne beszélj velük másképp, csak barátságosan (*bā išan bijuz dar dūstī dam mazan*)³⁶

És ne hagyj el semmilyen dologban a velük egyetértést!”

2287 Dzsingisz kán ezt tette, és engedelmesen viselkedett a földjén,

Kedves volt alattvalóival (*mawālī*) és nagylelkű a köznépkel (*ma'ādī*).³⁷

³⁴ Az Imām Qā'im alakja itt II. Ḥasanra (más néven Ḥasan 'alā đikrihi al-salām vagyis Ḥasan, béke legyen emlékének) az 1164-es Qiyāmát proklamáló nizāri ismā'īlī dā'ira, majd imámra utal (1162–1166).

³⁵ A 78. qašīda e megjegyzése talán Jalāl al-Dīn Ḥasan (III. Ḥasan) nizāri ismā'īlī imám 1221-es halálára utalhatna? Amennyiben igen, akkor a 78. qašīda nem sokkal 1221 után születhetett.

³⁶ Itt nyilván a nizāri ismā'īlī közösségre mint a mongoloknak baráti közösségre kell gondolnunk.

³⁷ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 78. qašīda, 2281–2287, 211–212 (a szerző fordítása).

وقت آن آمد به پیروزی که بر گیرد فلک از بصرهاتان حجاب ظلمت دار البوار
معجزات معنوی را کز شما یک کس ندید پیش از این کز بس جفا بد چشم دلتان پر غبار
این زمان از قدرت شکلی به نور قائمی همچو شمع اندر شب تیره ببینید اشکار
کار چنگیز خان همی ببینید کو تا می نمود با جماعت لطف و اخلاصی که ناید در شمار
حلقه او بگر فت دست و حشم قائم تا کشید رخت خود با خاک و فار غرشد ز ملک مستعار

3742 Az az uralkodó, aki a szépség trónján ült,
Fiatal korától sorsának karizmája révén (*bi farr-i qadr-aš*) a világ szerencséje lett
(*bakht-i 'ālam*).

3743 Ez az áldott küldetés és hibátlan kard
Engedelmesen uralma alá hozta a világot Kínától Qayrawānig.³⁸

3744 A világ minden korszakának vége világossá vált (*muntahā-i kull-i adwār-i jahān gašt āškār*),

És jött egy jel a nagy időszak kezdeteként.

3745 Óriási viszály történik a hét kontinensen,³⁹

Oly módon, hogy rohamától és karizmájától kevés ember talál biztonságot.

3746 Végtelen számú királyságot, ingatlant, házat,
a rejtőzködést tudó (*ghaibdān*)⁴⁰ parancsára egyesével leigázzák.⁴¹

3755 Az igaz vezetés vásárának napja megmutatta arcát Isten népének
A rejtőzködés fátyolából, (*niqāb-i ghaib*)⁴² és a karaván útja azon az úton biztonságossá lett.⁴³

داد فرمان گفت با ایشان بجز در دوستی دم مزن بر یکدلی فارغ مشو در هیچ کار
او چنین می کرد و می بد در ممالک لاجرم بر موالی کامران و بر معادی کامکار

A qašida egészen világosan beszél a nizāri ismā'ilik és a mongolok közötti szívélyes viszonyról és a mongolokat a nizāri ismā'ili eszkatológia eszközeként, az 1164-es nizāri ismā'ili Qiyāma (feltámadás) nyomán bekövetkező világkorszak váltás, a *dawr al-satr* (a rejtőzködés korát) felváltó *dawr al-kašf* (feltárulkozás kora) véghezvivőiként és a nizāri ismā'ilik barátaiként ünnepli ez a qašida. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 78. qašidájának első fele a maga eszkatologikus teológiai megfogalmazásaival az egyik legnyilvánvalóbb bizonyíték a nizāri ismā'ilik és a mongolok között 1220 táján kibontakozó szövetségre.

³⁸ Qayrawān jelentős, a kora iszlámkorban alapított város a mai Tunézia területén, a 8-12. század között Észak-Afrika talán legfontosabb muszlim városának számított Észak-Afrikában, a 12. század elejéig az ismā'ilīta Fátimida Kalifátus uralma alatt állt.

³⁹ A régi perzsa, preislám gyökerű földrajzi irodalomban a világot hét *kišwarra*, azaz kontinensre osztották.

⁴⁰ II. Ḥasan (Ḥasan 'alā ḡikrihi al-salām) siíta imám, az 1164-es nizāri ismā'ili Qiyāma bejelentője.

⁴¹ A mongolok a szöveg szerint a kor nizāri ismā'ili imámja, III. Ḥasan parancsára özőnlík el a Közel-Keletet.

⁴² A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 124. qašidájában a 3755. sorban a szerző a nizāri ismā'ili és más ismā'ili csoportok teológiájában oly jól ismert *dawr al-satr* (rejtőzködés kora) és *dawr al-kašf* (feltárulkozás kora) kettősségét hangsúlyozza, s ebben a kontextusban a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* kifejezetten üdvözli a mongolok közel-keleti megjelenését, nizāri ismā'ili üdvőrtörténeti eseményként értékelve azt. A rejtőzködés fátyla (*niqāb-i ghaib*) egyértelműen a *dawr al-satr*-ra illetve annak a végére utal.

⁴³ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 124. qašida, 3742-3745, 3755, 328-329 (a szerző fordítása).

آن خداوندی که تا بنشست بر تخت جلال بخت عالم شد به فر قدرش از نو سر جوان
کین مبارک دعوت و شمشیر بی پیچ اشتباه انقیاداً زیر حکم آرد ز چین تا قیروان
منتهای کل ادوار جهان گشت آشکار و ابتدای دور اعظم را پدید آمد نشان
فته ای بر خیزد اندر هفت کشور بس عظیم آن چنان کز کرد و وردش کم کسی باید امان

A nizāriknak a mongolokkal szembeni pozitív attitűdjét megerősíti Juwaynī, aki röviden megemlíti a mongolok és a nizāri ismā'ilik között létrejött megállapodást, a khwārizmiak elleni mongol támadást követően. Juwaynī passzusa a nizāri ismā'ilik és a mongolok szövetségéről azonban meglehetősen homályos, és ő maga is azt állítja, hogy kételkedik e közlés hitelében; de utal arra, hogy 'a mulhidok (azaz maguk a nizāri ismā'ilik) ezt a Dzsingisz Kánnak való nizāri ismā'ili alárendeltséget elfogadták'. Az közelebről nem ismert, hogy Juwaynī milyen forrásokat használhatott itt, de a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* adatai írásos bizonyítéknak tekinthetők a talán nem is olyan titkos nizāri ismā'ili-mongol szövetségkötésre 1220 körül.⁴⁴

Fontos, és a Kaszpi tengerhez közel fekvő nizāri ismā'ilik számára évtizedek óta célpontként ismert észak-perzsiai városok mint Dāmghān, Bisṭām és talán Mihrīn nizāri-hódításának visszhangja is megtalálható a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*ban. A 49. qašida különösen lényeges, mivel a nizāri ismā'ilik által elért területi nyereséget ünnepli, miután véget ért a khwārizmi uralom Észak-Iránban. A szöveg szó szerint megemlíti a nizāri ismā'ilik bejövételét Dāmghānba a mongolok 1221-es támadása után; és ez a qašida hangsúlyozza, hogy a nizāri ismā'ilik várakat és erődöket (*qal'ahā wa qaṣrān*) hódítottak meg 'Irāqban'.⁴⁵

3760 A legnagyobb kegyelettel érkezett és a tetszetős út miatt
Haragját félretette, és nagylelkűen vált a hit barátaival (*bar aḥbāb-i dīn šud mi-hrabān*).

3761 Az isteni beavatkozás után megszűnt a baj és a vihar
A legmagasabb felség (*az sū-yi ḥaẓrat-i 'alā'*)⁴⁶ és Qūhistān⁴⁷ határai felől.

3762 A Mester (*mawlā*)⁴⁸ tökéletes erényének köszönhetően az isteni út népére
(*bar ahl-i hadī*)

Allah általi (*Min Allāh*) győzelmének ékköve szétszóródott az égből.

3763 A Qaṣrān régió erődjeit valamint a határvidéket és 'Irāqot⁴⁹

ملکها و مالها و خانه های بی شمار یک به یک زیر و زیر گردد به حکم غیب دان
روز بازار هدایت اهل حق را رخ نمود از نقاب غیب و ایمن شد بر آن ره کاروان

⁴⁴ Boyle: The Ismā'ilis and the Mongol Invasion, 4–5.

⁴⁵ 'Irāq alatt minden valószínűség szerint 'Irāq-i 'ajam, vagyis a nem-arab Irak területét érti a qašida szerzője, mellyel a mai Teherántól nyugatra, délnyugatra fekvő területeket jelölték a korabeli földrajzi irodalomban (Arāk, Qum, Sāwa és Hamadān környéke).

⁴⁶ A legmagasabb felség alatt a szöveg minden bizonnyal Alamūtot, a nizāri ismā'ilik Daylamānban fekvő erődjét és központját érti.

⁴⁷ Qūhistān (vagy Qūhistān) a mai Dél-Khurāsān, egykoron a nizāri ismā'ili állam része, számos helyi nizāri ismā'ili erőddel.

⁴⁸ Ez a titulus vagy az aktuálisan uralkodó nizāri ismā'ili imámra vagy II. Ḥasanra (*Ḥasan 'alā dhikrihi al-salām*), az 1164-es nizāri ismā'ili Qiyāma bejelentőjére utal.

⁴⁹ Qaṣrān a mai Teherán környékét jelenthette, 'Irāq alatt pedig valószínűleg 'Irāq-i 'ajam, vagyis a mai Teherántól nyugatra, délnyugatra fekvő területek értendőek. Az ott fekvő Qazwīn,

Meghódították, és ez a terület az erényesek királyságának birtoka lett.⁵⁰

A 124. qasida egy dátumot is tartalmaz Dzsingisz kán hadseregének észak-iráni támadására vonatkozóan: a hidzsra szerinti (6)20. és a (6)21. éveket említi, amelyek 1223–1224-nek felelnek meg. Ugyanakkor ez a dátum talán hibásnak tűnik, mivel az első mongol támadások észak-iráni területek ellen néhány évvel korábban, 1221-ban történtek; ugyanakkor ez a néhány év kronológiai eltérés nem tűnik szignifikánsnak, másfelől a 620/1223-as dátum ugyanannak a Perzsia elleni első mongol támadáshullámnak a végét jelzi, amely mindössze három évvel korábban kezdődött. A 124. qasida végén pedig a szöveg céloz egy lehetséges megállapodásra, mely 1224-ben köthetett a nizārī ismā'īlik és a mongolok között. A qasida egyenesen a mongolok számára 'kedveseknek' nevezi a nizārī ismā'īlikat, akik imámjának parancsait követte Dzsingisz kán.

3757 A (6) 20. évben, amikor az ég meglátott minket, bűnnel telieket,
S az isteni kegyelmet fülükben bírók hálátlansága miatt elkeseredett (*gašta az kufrān-i īn nī'mat bi-gūš dīlgarān*)

3758 Az ég dühös lett, és rettenetes haragja miatt ez a föld,
Dzsingisz kán parancsa által azonnal lángra lobbant.

3759 Ő (Dzsingisz kán) a (6)21 évben szépeket (*nīkān*)⁵¹ talált szívének,
És Dzsingisz maga engedelmeskedett a kor uralkodója⁵² (*khudāwand-i zamān*)
parancsának.⁵³

A 124. qasida nevesíti a nizārī ismā'īlik egyik lokális ellenségét, a szunnita Īlīajot, Khalkhāl városa khwārizmi török kormányzóját (*hākīm*) Nyugat-Gilānban és

Zanjān, Abhar mind a nizārī ismā'īli állam szomszédja illetve érdekszférájának része volt Alamūt relatív közelségében, amely városokat már a mongolok előtti időszakban többször megtámadta a nizārī ismā'īli állam.

⁵⁰ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 124. qasida, 3760–3763. 230 (a szerző fordítása).

با سر لطف آمد و یکباره از راه رضا خشم یک سو کرد و بر احباب دین شد مهربان
درگذشت آن زحمت و طوفان به فضل ایزدی از سواد حضرت اعلا و حد قهستان
از کمال فضل مولی بر سراهل هدی گوهر نصر من الله شد نثار از آسمان
قلعه ای خطه قصران و سر مرز و عراق شد گشاده و آن به خود سر هست ملک شایگان

⁵¹ Itt minden bizonnyal ismét a nizārī ismā'īli közösségre céloz a szöveg, azonbelül vélhetően az Alamūtban székelő nizārī ismā'īli imámot kell 'szép' alatt érteni a korábbi versek kontextusában.

⁵² Az első mongol invázió Perzsia ellen Jalāl al-Dīn Ḥasan (III. Ḥasan) és 'Alā' al-Dīn Muḥammad (III. Muḥammad) nizārī ismā'īli imámok idején történt, a 124. qasida nem jelzi pontosan, hogy kettejük közül kire vonatkozik ez a megjegyzés.

⁵³ *Dīwān-i Qā'imīyyāt*, 124. qasida, 3757–3759. 329 (a szerző fordítása).

در سنه عشرين فلک ما پرگناهان را چو دید گشته از کفران این نعمت به گوش دل گران
خشمگین شد وز نهیب خشم او با این دیار بی محابا شعله ای زد فته چنگیز خان
در سنه احدی و عشرين یافت نیکان را به دل روی طاعت کرده با امر خداوند زمان

Azerbajdzsánban. Ugyanakkor erről az eseményről, vagyis a Khalkhāl elleni nizāri ismā'īli támadásról és kormányzójának meggyilkolásáról nem emlékezik meg más írott forrás. A 124. qasida szerint Ilīajot végül három nizāri ismā'īli *fidā'i* gyilkolta meg, akiket a szöveg magasztal. Ugyanez a qasida ezt az eseményt közvetlen kapcsolatba hozza Dāmghān nizāri ismā'īli elfoglalásával is, mely földrajzilag Girdkūh nizāri ismā'īli erődje közelében állhat. Ezzel együtt a nizāri ismā'īlik tartós területi gyarapodása korántsem bizonyos, vélhetően egyszerűen kihasználhatták a mongol invázió okozta káoszt és a khwārizmi kormányzat összeomlását e fontos és gazdag észak-iráni városokban némi anyagi haszonszerzésre. Mivel később nem hallunk hosszabb nizāri ismā'īli jelenlétről 1256 körül Dāmghān és Bisṭām környékén, ezért elképzelhető, hogy a nizāri ismā'īlik egész egyszerűen kirabolták a khwārizmieket által magukra hagyott, a mongolok által lerombolt településeket és nem tartós foglalásra rendezkedtek be.

3764 És amikor szerencsétlenség történt Khalkhāl⁵⁴ kormányzójával,
A képmutató kormányzó a lázadás lovára ült.

3765 Bátor *fidā'i*⁵⁵ férfiak (*širmardān-i fidā'i*), megfontolt szolgák,
Földjét lila indigó színűvé tették a kormányzó vérével.

3766 És az átkozott Ilāj, aki ostoba kijelentéseket tett,
Ami a szépeket (*nīkān*) illeti,⁵⁶ ezért az emlékezete gonosz.

3767 És sötét lelke megégett a testében az irigységtől,
Ezért vált lehetővé számunkra, hogy birtokba vegyük Dāmghānt.⁵⁷

3768 Ebben az irigységben férfiak kardja által okozott seb miatt meghalt,
Hadseregével, nagyságával és erejével együtt lelkét urának visszaadta.⁵⁸

⁵⁴ Khalkhāl a mai iráni Ardabil tartomány hegyvidéki területén fekvő kisváros.

⁵⁵ A *fidā'i* 'önfeláldozó' jellegzetes nizāri ismā'īli szakkifejezés a nizāri ismā'īli merénylőkre, akik rajtaütésszerűen követtek el gyilkosságokat ellenségeik vezetői ellen. Ilyen esetekben maguk is gyakran életüket kockáztatták vagy életüket vesztették. A *fidā'i* terminust csak eredeti nizāri ismā'īli források használták a merénylőkre. A nizāri ismā'īlikkel ellenséges forrásokban elsősorban a korábban említett *mulhid* 'eretnek' vagy a *khašīši* 'hasistfogyasztó', átvitt értelemben 'törvényen kívüli, eretnek, rabló' terminust alkalmazták a merénylőkre. Vö. 4. jegyzet. Emellett olykor a *rafīq* (bajtárs) kifejezés is előfordul a merénylőkkel kapcsolatban a nizāri ismā'īli forrásokban.

⁵⁶ A *nīkān* ('szépek') terminus alatt ismét a nizāri ismā'īlikat érti a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*.

⁵⁷ Dāmghān Girdkūh közelében Ṭabaristān (Māzandarān) peremén helyezkedett el és már a 12. században is, és a nizāri ismā'īli érdekszféra részét képezte.

⁵⁸ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 124. qasida, 3764-3468, 330 (a szerző fordítása).

حاکم خلخال را چون بخت بد بر روی زد و ز نفاق آورده اسب معصیت را زیر ران
شیر مردان فدایی بندگان معتقد خاک را بستند از خونی خضاب ارغوان
ایلیاج شوم کاندلر حق نیکان بر گزاف طعنه ها می زد که اینجا خوب ناید ذکر آن
وز حسد می سوخت جان تیره او در بدن تا چرا ما را میسر گشت ملک دامغان
هم در این حسرت به زخم خنجر مردان مرد با سپاه و شوکت و قوت به مالک داد جان

Más esetekben azonban a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* utal a nizārī ismā'ilik erődtési munkálataira, a khwārizmiektől elfoglalt városokban mint például Bisṭāmban. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 73. qasīdája Bisṭām és a Girdkūh közelében fekvő Mihrīn erődjének meghódítását említi (bár Mihrīn kifejezetten csak a qasīda prózai bevezetőjében fordul elő). Ez azt jelenti, hogy a Girdkūhban, Māzandarān tartomány keleti részén, a második legfontosabb nizārī ismā'ili erődben állomásozó erők sikeresen elfoglaltak néhány fontos várost, melyek már régóta a nizārī ismā'ilik céltábláján szerepeltek. Azt azonban egyáltalán nem tudjuk, hogy ezek a hódítások mennyire voltak tartósak 1256 előtt.

2180 Megérkezett a világ feletti győzelem dolga a dicsőségbe,

Dū'l-Fiqār Ura⁵⁹ parancsának gyűrtje alatt.

2181 Ezeket a hódításokat az Ő neve tette lehetővé,

A lélek és az elme ruhájának állandó szöveteként és fonalaként.

2182 A világ (*'ālam*) a világhódító (*'ālamgušāy*) zászlaja jelén keresztül

Megújult – akárcsak a kert és a madármező a lág szellő által.

2183 Újjáépítette Bisṭāmot és erődjét⁶⁰ isteni jóváhagyással,

olyan erőssé téve, mint Sikandar fala (*sadd-i Sikandari*).⁶¹

2184 Növekedett a királyságában, és amikor elhagyod ezt a királyságot,

Számolj példájával Khwārizm⁶² kapujáig.

2185 Menj és nézd meg Khurāsān összes tartományát,

Ott áténgedik Neki a kormányzói rendelkezést.

⁵⁹ *Dū'l-Fiqār* tradicionálisan 'Alī, az első imám és egyben a negyedik kalifa (656–661) csodálatos kardjának neve volt, de itt alighanem 'Alī leszármazottjára, az aktuális nizārī ismā'ili imámra gondolhatott a qasīda szerzője.

⁶⁰ Bisṭām Simnān iráni tartományban fekvő település, nem messze Māzandarān keleti részétől valamint Dāmghāntól. Jelentős szúfi muszlim zarándokhely volt a Kr. u. 9. század óta az ide eltemetett Bāyazīd (Abū Yazīd) Bisṭāmī misztikus sírja miatt. A bayt alanya nyilvánvalóan ismét az aktuális nizārī ismā'ili imám.

⁶¹ Sikandar vagy Iskandar fala Nagy Sándorra, azaz III. Alexandros makedón uralkodóra utal (Kr. e. 336–323), Nagy Sándor fala alatt pedig a mai Gulistān (régábbi nevén Gurgān) iráni tartományban a nomádok ellen épült 5–6. századi szászánida erődrendszer kell érteni. Ez az erődrendszer a heftaliták ellen épült minden bizonnyal és aligha véletlen, hogy a 73. qasīda Bisṭām kapcsán pont a *Sadd-i Sikandari*t emlegeti, mivel az ún. *Nagy Sándor falának* romjai máig Bisṭām relatív közelében fekszenek. A témához röviden lásd: Muhammad Yusof Kiani: Gorgan iv. Archaeology; Kleiss: Fortifications.

⁶² Khwārizm a korabeli, 13. század eleji iszlám világ vezető hatalmának, a Khwārizmi Birodalomnak a központi tartománya az egykori Aral tótól délre.

2186 Az ő kardja által erős a hit országának zászlaja,
melyet Qayrawāntól Qandahārig⁶³ meghódítottak.⁶⁴

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* a Khwārizmšāhok török államának hirtelen bukását is megünnepli az 57. qasīdában (bár a vers némi szomorúságot azért sugároz Buhara és Szamarkand mongolok általi 1220-as elpusztítása miatt). Az 57. qasīda a mongolokat *Yājūj*dzsal, azaz Góggal azonosítja, egyfajta Isten ostora szerepkörbe helyezve őket, mégis a vers szerzője – elismerve a mongoloknak az iszlám világra mért súlyos csapását – alig leplezett kárörömmel ír a nizārī ismā'ilikkel ellenséges szunnita khwārizmšāh államának pusztulásáról. E versben is az 1164-es Qiyāma doktrínája keretében erősen vallásos mezben értelmezi a szerző az eseményeket. A „titkok váratlanul kiderülnek, és mindaz nem marad rejtve” kezdetű verssor egyértelműen a nizārī ismā'ili teológiában ismeretes *dawr al-satr* és *dawr al-kašf* doktrínájának kettősségét mutatja, amely szerint a mongol pusztítások nem véletlenek, hanem egy nizārī ismā'ili világkorszak, a *satr* 'rejtőzködés' periódus végét, és egy új világkorszak, a *kašf* 'feltárulás' kezdetét,) jelentik.

1704 Ó lélek, ne aggódj e világ szomorúsága miatt,
Mert az okos (*āqil*) soha nem aggódik olyan dolog miatt, mely nem marad.

1708 És az iszlám földjeit felemészti Yājūj,⁶⁵

És Khwārizm trónja a szultánnak nem marad.

1709. Mind Buhara és Szamarkand⁶⁶ népét lemészárolják,

És mind Khurāsān pompája nem marad.⁶⁷

1716 Azt mondják, hogy a *Qiyāmat* ezen időszakában

⁶³ Qandahār itt inkább szimbólum, a nizārī ismā'ili Nyugat és Kelet két városát jelenti, amellett, hogy részben alliterál a két városnév és a vers rímképletébe is illeszkedik. Qandahār a mai Afganisztán déli részén fekszik.

⁶⁴ *Dīwān-i Qā'imīyyāt*, 73. qasīda, 2180-2186, 204 (a szerző fordítása).

آمد امور نصرت عالم به فرخی زیر نگین امر خداوند ذوالفقار
این فتحها که گشت میسر به نام او دائم جان و خرد راست بود و تار
عالم ز رای رایت عالمگشای او شد تازه چون به باد صبا باغ و مرغزار
بسطام و قلعه اش که به تأیید ایزدی سد سکندری ست بر آورده استوار
در مملکت فزود و از آنجا چو بگذری هم زین قیاس تا در خوارزم می شمار
واندر همه بلاد خراسان ببین روان فرمان نایی که مقوص به اوست کار
از تیغ رایت ملک دین و شوق هست کز قیروان گشاده شود تا به قندهار

⁶⁵ A bibliai Góg arab változata, egyben a régi perzsa földrajzi elképzelések ún. *haft kišwar* 'hét ország/kontinens' felosztásában Góg és Magóg (*Yājūj* és *Mājūj*) országa a steppei népek közhelyes elnevezése, amely itt világosan a mongolokra utal.

⁶⁶ L. 31. jegyzet.

⁶⁷ Khurāsān alatt a klasszikus arab és perzsa irodalomban Kelet-Íránt, Afganisztán északi és nyugati részét valamint az Amu Darjától délre fekvő Közép-Ázsia területét, olykor pedig Buhara és Szamarkand területét is beleértették az Amu Darjától északra.

A titkok (*asrār*) váratlanul kiderülnek, és mindaz rejtve nem marad.⁶⁸

1717 És e korszak támadásának dolga miatt a hatalom,
a vezetés a világ ellenségeinek királya (*humāyūn*) kezében nem marad.

1718 Sem békesség a hit ellenségének a földön,
amikor a mellkasából lélegzetét kifújja és ellenségessége sem marad.

1719 Amikor a dolgok a végükhöz érnek, mindenki lássa meg,
hogy ez a török állam ebben a helyzetben nem marad.

1720 És a világ országainak egyetlen magja annak minden szépségével
A haszontalan (*bī-hāšil*) államukból nem marad.

1721 És ezeknek a karddal vágóknak (*tighzanān*), amikor olyanná teszik a dolgot,
amilyen,
mind a házuk is odavész, mind a kán sem marad.⁶⁹

Számos messianisztikus vers azt sugallja, hogy a nizārī ismā'īlik egyes körei (és különösen az alamūtiak) több mint *tertius gaudens* voltak a mongol-khwārizmi konfliktusban 1219 és 1231 között, amikor Jalāl al-Dīn Mingburnīt az utolsó khwārizmšāhot meggyilkolták. Úgy tűnik, hogy a nizārīk stratégiai hasznot reméltek 1220 körül a drámaian megváltozott közel-keleti eseményekből, a mongolok Perzsiába érkezéséből és a khwārizmiak felett aratott győzelmeiből. Valószínűnek tűnik, hogy a nizārī ismā'īlik valamilyen katonai segítséget is felajánlhattak a mongoloknak a khwārizmiak ellen, a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* egyes megjegyzései fényében. Másrészt az is elképzelhető, hogy a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* a nizārī ismā'īli véleménynek csak az egyik oldalát tükrözte, mivel az is ismert, hogy néhány nizārī ismā'īli csoport segítette Jalāl al-Dīn Mingburnīt, amikor az átkelt az Indus folyón a mongolok elől menekülve és a quhistāni (dél-khurāsāni) nizārī ismā'īli kormányzó, Šihāb al-Dīn ḥwārizmi menekülteket fogadott be Közép-Ázsia mongolok meghódítását követően, ami feldühítette az alamūti nizārīkat Juzjānī szerint.⁷⁰ 'Alā' al-Dīn Mu-

⁶⁸ L. 37. jegyzet.

⁶⁹ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 57. qāšida, 1704, 1708-1709, 1716-1721, 169-170 (a szerző fordítása).

ای دل غم دنیا تو مخور هیچ که عاقل هرگز غم چیزی نخورد کان بنماید
یا خطه اسلام شود خورده یاجوج یا مسند خوارزم به سلطان بنماید
یا کشته شوند اهل بخارا و سمرقند یا رونق اطراف خراسان بنماید
گفت ست که بی شبه در این دور قیامت اسرار عیان گردد و پنهان بنماید
وز مرتبه سطوت این دور همایون خصمان جهان را سر و سامان بنماید
این مایه امان دشمن دین را به زمین در گز سینه بر آورد دم و عصیان بنماید
چون کار به غایت برسد جمله ببینند که این مملکت ترک بر این سان بنماید
یک ذره در آفاق جهان با همه شوکت زین دولت بی حاصل ایشان بنماید
و ان تبغ زنان را چو کنند آنچه بود کار هم خانه شود رفته و هم خان بنماید

A karddal vágók és a kán itt a khwārizmiekre vonatkozik.

⁷⁰ Minhāj al-Dīn 'Uthmān b. Siraj Juzjānī, *Ṭabaqāt*, ed. 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī. Anjuman-i Tārikhī-i Afghānistān, Kabul 1964-65, vol. 2. 699-700; Daftary, *The Ismā'īlis*, 376.

ḥammad azonnal leváltotta Quhistān kormányzóját, Šihāb al-Dīnt, a khwārizmi menekültekkel szemben tanúsított barátságos hozzáállása miatt. Mindezek alapján talán azt látható, hogy az Alamūtban székelő nizāri ismā'īli elit jobban örült a khwārizmiek bukásának, ezzel szemben a quhistāni csoportok több szimpátiát vagy rugalmasságot mutattak a khwārizmi menekültek iránt.⁷¹

MESSIÁSBÓL ELLENSÉG: A *DĪWĀN-I QĀ'IMIYYĀT* KÖZLÉSEI A MONGOLOKRÓL 1231 UTÁN

Jóval összetettebb képet mutat azonban az 1231 utáni periódus, amikor a khwārizmiak, a nizāri ismā'īlik és mongolok közös ellensége végleg eltűntek. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* e kései versei az 1231 és valahol 1250 közötti korszakhoz kapcsolódnak, de bizonyos, hogy a kézirat lezárása még Alamūt bukása előtt történt, mivel egyetlen qašīdában sincsen nyoma a mongolok Alamūt elleni ostromának és Rukn al-Dīn Khuršāh, az utolsó imám bukásának illetve Hülegü mongol ilkhān hadjáratának. E második korszak lezárásának pontos lezárulta nem teljesen világos, mivel Ḥasan Maḥmūd Kātib életéről 1243 után már nem rendelkezünk adatokkal, ugyanakkor Csagatáj Qorcsi meggyilkolása 1250 táján következett be, melyről a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* is megemlékezik. Mindez pedig megerősíti azt a feltételezést, hogy a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*nak több szerzője is lehetett. A qašīdák stilisztikai vagy prozódiai elemzése nyilván sokat segítene annak eldöntésében, hogy vannak-e külön csoportok a művön belül, s ez talán adhatna támpontokat a kései qašīdák kronológiájához is, de ez a feladat meghaladja e tanulmány kereteit.

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 1231 utáni mongolokra vonatkozó közlései jócskán eltérnek a korábbiaktól. Mindebben a megváltozott attitűdben alighanem fontos hatása lehetett az Ögödei mongol nagykán (1227–1241) alatt elhatározott második közel-keleti mongol hadjáratnak, amikor a mongolok 1240–1243-ban megszállták Anatóliát és Irán egyes részeit. Mégis, a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* megváltozott tónusának fő oka elsősorban a Khwārizmi Birodalom összeomlásának tudható be. Az ugyanis világos, hogy 1220 körül a nizāri ismā'īlik fő ellensége nem a mongolok voltak, hanem a khwārizmiak. Így a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*nak a Dzsingiszidák második nemzedékére, *Čingis-i thānī*-ra ('a második Dzsingisz' vagyis Ögödeire) és egy bizonyos Csagatájra vonatkozó megjegyzései a mongoloktól elfordulás és

⁷¹ A mongol támadások következtében menekült el Quhistānból Alamūtba Našir al-Dīn Tūsi tudós és 1256 előtt nizāri ismā'īli államférfi, aki később a mongolok szolgálatába állt. Ezzel kapcsolatban lásd: Clifford Edmund Bosworth: *The Isma'ilis of Quhistān...*; Dabashī: *The Philosopher/Vizier...*; Bosworth: *The History of the Saffarids of Sīstān...*, 399, 408–409; Daftary: *The Ismā'ilis*, 383.

a velük való szembeszállás jegyeit viselik magukon valamint kiemelik a mongolok ellen kiküldött *fidā'īk* bátorságát.

Ezek a versek világosan tükrözik az 1231 után beköszöntő új politikai hangulatot, amikor a mongolok felszámolták a nizāri ismā'īlikkal szemben ellenséges Khwārizmi Birodalom maradványait. A közös ellenség eltűnésével a mongol–nizāri ismā'īli kapcsolatrendszerre a gyanakvás, majd az egyre nyíltabb ellenségesség volt jellemző. Alamūt urai vélhetően érzékelték a megváltozott helyzetet és eleinte tettek gesztusokat a mongoloknak, de a nizāri ismā'īlī követeket a mongolok megalázták és elutasították.⁷²

A megváltozott hangulatot jól tükrözi a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* több qašīdája. A 78. qašīdát korábban már részben elemeztem, ahol kiderült, hogy a vers szerint eleinte Dzsingisz kán könyörületes volt a nizāri ismā'īlikkal szemben, később azonban letért erről az isteni útról, és be akarta börtönözni a nizāri imámokat, akik válaszul merénylőket (*fidā'ī*) küldtek a mongol táborba, hogy megöljék a mongol uralkodót, akivel a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* szerint végeztek is a merénylők. Ez az utolsó állítás nyilván fikció, mert nincsen semmilyen arra vonatkozó adatunk, hogy Dzsingisz kánt nizāri ismā'īlī merénylők ölték volna meg.

2288 Aztán amikor Dzsingisz visszafordult ettől a határozott tanácstól, és egy parancsot írt,

e felség (*īn ḥažrat*)⁷³ számára, eltérve az emberi ész természetétől (*za jins-i 'aql-i insānī barkinār*).

2289 Dzsingisz kán azt kívánta, hogy szükséges a mostani időben, fordítsd arcodat udvaromhoz, hogy jóra forduljon a dolog.

2290 Amikor a bátor *fidā'ī* férfiak (*širmardān-i fidā'ī*) értesültek erről, A buzgalom és a fényesség által elindultak lelküket feláldozva (*jānsipār*).

2291 A parancsnok, a vezetők és a mongol hadsereg azt mondták, hogy egy páncélban ezer Isfandiyār⁷⁴ van a bosszú idején (*bi gāh-i kīn*)

2292 Amikor Dzsingisz kán megkóstolta a handzsár sörbétét (*šarbat-i khanjar*), és sötét lelke lábából távozott, a pokol tüzének gonoszsága az ő füstje által növekedett.⁷⁵

⁷² Juwaynī, ed. Qazwīnī, vol. 1, 205, 213; tr. Boyle, vol. 1, 250, 258.

⁷³ Ismét az aktuális nizāri ismā'īlī imámról lehet szó.

⁷⁴ Isfandiyār mitikus és híres iráni hőrosz és harcos volt, Abū'l-Qāsim Manšūr Firdawsī *Šāhnāmájában* (magyarul *Királyok könyve*) a mitikus Kayānida dinasztia egyik tagja.

⁷⁵ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 78. qašīda, 2288–2292, 212 (a szerző fordítása).

پس چون زان رای رزین برگشت و فرمائی نوشت سوی این حضرت ز جنس عقل انسان برکنار
کرد استدعا که می باید که اندر وقت حال رخ به درگاهم نهی تا کار گردد چون نگار
شیر مردان فدایی تا شدند آگاه ازین از سر شوق و صفا کردند عزم جان سپار
نایب و دستور و لشکر کش که می گفتند هست در یکی جوشن به گاه کین هزار اسفندیار
شربت خنجر چشید و جان تاریک از پی اش رفت و افزون شد ز دودش نار دوزخ را شرار

A második alkorszakhoz tartozó legendás elem *Jingīz-i thānī* vagy a második Dzsingisz (azaz fia, Ögödei mongol nagykán, ur. 1227–1241) története, aki a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* szerint elküldte testvérét, Csagatáj a nizāri ismā'ilik ellen. A második Dzsingisz és Csagatáj izgalmas története a 49. és 133. qasīdákban található. Ezen ódák szerint Csagatáj „ezer vár” (a nizāri ismā'ilik által ellenőrzött területek) meghódítását tervezte, de az alamūti imámokat az isteni kegyelem ismét megvédte a mongoloktól, és Csagatáj is *fidā'ik* gyilkolták meg a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* szerint.

1508 A második Dzsingisz⁷⁶ fivérének Csagatájnak⁷⁷

a rangja ki lett jelölve és a dolog elkezdődött.

1509 És az ő szíve miatt a királyi székhelyen (*makān*) és kancellárián (*maktab*)

zűrzavar (*wilwila*) támadt a Dū'l-Fiqārtól⁷⁸ való félelem miatt.⁷⁹

Ami a Csagatáj név azonosítását illeti, valószínű, hogy a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* szövegrészei olyan valakire vonatkoznak, aki nem lehet azonos Dzsingisz kán második fiával, mivel köztudott, hogy az egyik legjelentősebb *noyont*, magas rangú mongol katonai vezetőt is Csagatájnak is hívták, aki ráadásul az 1230-as, 1240-es években a Dél-Kaukázusban volt aktív mongol katonai vezető. Csagatáj Qorcsi (magyarul „Tegezshordozó Csagatáj”) Csormaghan mongol katonai parancsnok egyik alvezére volt, aki 1236-ban jelent meg a Kaukázus területén, amikor leigázott számos fontos grúz-örmény erődöt, mint például Lorit és Tbiliszit. Kirakosz Gandzakec'i, a korabeli örmény történész részletesen beszámol arról, milyen kifinomult módszereket alkalmaztak a mongolok e várak és városok ostrománál.⁸⁰ Csagatáj Qorcsi magasrangú mongol arisztokrata Örményországban tevékenykedett, és Gandzakec'i

⁷⁶ A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* szerzői nem ismerik a mongol Ögödej nagykán (uralkodott: 1227–1241, perzsául Uktāy) nevét, aki Dzsingisz kánt követte a mongol nagykáni trónon, helyette *Jingīz-i thānī*-nak, 'második Dzsingisz'-nek nevezik folyamatosan több qasīdában is.

⁷⁷ A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 49. qasīdájának szerzője összekeveri Csagatáj Qorcsit a jóval híresebb másik Csagatájjal, Dzsingisz kán második fiával, aki Közép-Ázsia nagy része és a mai Nyugat-Kína felett uralkodott (1183–1242). Dzsingisz fia részt vett Közép-Ázsia és Afganisztán területének mongol hódításaiban 1223 előtt, de semmilyen perzsiai tevékenysége ezen kívül nem ismert és 1242-ben a mai Nyugat-Kína területén, Almaliqban halt meg igen távol a nizāri ismā'iliktól, akikkel semmilyen ismert kapcsolata nem volt életében, így teljesen kizárt, hogy a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* közlései rá vonatkoznának. Ezzel szemben Csagatáj Qorcsi mongol katonai főparancsnok volt a Dél-Kaukázusban 1249 előtt, nagyon közel a nizāri ismā'ilik uralta területekhez.

⁷⁸ Vö. 59. jegyzet.

⁷⁹ *Dīwān-i Qā'imīyyāt*, 49. qasīda 1508-1509, 152 (a szerző fordítása).

جنگیز ثانی برادرش چغتای را منصب او ضبط گشت و کار بر آمد
وز دل او در مکان و مکتب شاهی ولوله از بیم ذوالفقار برآمد

⁸⁰ Dashdondog: *Mongols and Armenians*, 253–254; Juwaynī, ed. Qazwīnī, 277; Rašīd al-Dīn: *Jāmi' al-tawārīḥ*, 56; Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, 125–126.

szerint nizāri ismā'ili ügynökök ölték meg egy közelebből nem ismert időpontban valamikor 1240 után. Ezt a jelentős eseményt, Csagatáj Qorcsi nizāri ismā'ili merénylek általi meggyilkolását tehát örmény és perzsa források egyaránt megemlítik mint például Rašid al-Dīn.⁸¹ A Csagatáj Qorcsi dél-kaukázusi mongol katonai parancsnok elleni sikeres nizāri ismā'ili merénylet óriási jelentőséggel bírt, mivel ő volt az egyetlen ismert magas rangú mongol áldozata a nizāri ismā'ili öngyilkos merényleknek 1256 előtt.

Timothy Maynek igaza van, amikor azt sugallja, hogy Csagatáj Qorcsi meggyilkolása nizāri ismā'ili tett lehetett, amelynek célja a nizāri ismā'ilik elleni mongol katonai manőverek elterelése vagy gyengítése volt a Khwārizmi Birodalom 1231-es bukása után.⁸² 1243-ra a mongolok sikeresen felszámolták a khwārizmiak és a rüm-saljűqok államát és szilárdan kezükben tartották a Kaukázus vidékét a Kaszpi tenger közelében.⁸³ Ugyanebben az időben kezdtek megromlani a mongol–nizāri kapcsolatok. May azt feltételezi, hogy Csagatáj Qorcsi megölése Csormaghan, a Perzsiában tartózkodó legmagasabb rangú mongol tábornok halála után történhetett meg 1241 után, mivel egyetlen Csormaghannal kapcsolatos forrásunk sem utal erre az eseményre Csormaghan hivatali ideje alatt. Ha a gyilkosság 1241 előtt történt volna, visszhangja lett volna a Csormaghanhoz köthető forrásokban.

Másfelől ugyanakkor egyes örmény források azt sugallják, hogy Csagatáj Qorcsi még 1249-ben is életben volt, amikor több grúz és örmény herceg fellázadt a mongolok ellen a Csagatáj Qorcsi által kivetett súlyos adók következtében.⁸⁴ Figyelemre méltó, hogy ezt a lázadást már Bajdzsu, egy másik mongol katonai parancsnok fojtotta el, és nem Csagatáj Qorcsi, ami azt sugallja, hogy Csagatáj Qorcsit valamikor 1249 körül ölheték meg.

Ha hitelesnek fogadjuk el az örmény források adatait, akkor a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* most ismert kézírata évekkel később zárult le, mint azt a szöveget kiadó Jalal Badakhchani véli. Badakhchani szerint a végső változatot Ḥasan Maḥmūd Kātib 1233-ban mutatta be, de Csagatáj Qorcsi 1249 körüli meggyilkolásának fentebb említett kronológiája fényében elképzelhető, hogy ismeretlen szerzők még további qasidákkal egészítették ki a végső kéziratot.⁸⁵

Forrásaink szerint az a tény is ismert, hogy Bajdzsu, Perzsia mongol katonai kormányzója Csormaghan után, 1251-ben levelet írt Möngkének a nizāri ismā'ilik-ről, amely összefüggésbe hozható Csagatáj Qorcsi meggyilkolásával kapcsolatban⁸⁶

⁸¹ Rašid al-Dīn vol. 2, 56.

⁸² May: A Mongol-Isma'ili Alliance?, 231–239.

⁸³ A Rüm szeldzsukokat a mongol Baiju dzsingiszida herceg seregei Köse Dağnál verték meg Erzincan és Erzurum között 1243. június 26-án.

⁸⁴ Dashdondog: Mongols and Armenians, 55–57.

⁸⁵ Dīwān-i Qā'imīyyāt, angol előszó, 8–9.

⁸⁶ Dashdondog: Mongols and Armenians, 123; Rašid al-Dīn, vol. 1, 654.

és amely levél talán az 1256-os elleni véres mongol megtorlás közvetlen mozgatórugója lehetett. Ez esetben Csagatáj Qorcsi mint a Dél-Kaukázus mongol katonai parancsnokának 1249 körüli megölése szinte reménytelen helyzetbe taszította a nizāri ismā'īlikat, mivel a merénylet részben felelős a velük szembeni látványos mongol katonai erődemonstrációért és végeredményben a nizāri ismā'īli állam bukásáért 1256-ban.

4003 Mondd el most Csagatáj meggyilkolásának történetét,

Ki a törvénytelenység jele és a megvetés képe volt.

4004 Egy napon Csagatáj maga eldicsekedett hogy a világban
egy támadással meghódítok ezer megerősített erődítményt.

4005 Nem félek a kard okozta sebtől, és nem is mutatok

egy csipetnyi tiszteletet a világ *mujāhid*jainak⁸⁷

4006 Ḥusām al-Dīn Ḥasan b. 'Alī Jawānmardī,

Aki a nagylelkűség jele lett abban a világban és a hitben,

4007 és aki nézete buzgalmának útján annak megvédésére törekedett,
tökéletes döntéssel és helyes elhatározással és határozott véleménnyel (*ra'y-i razīn*).

4011 Négy másik amīr is egyetértett vele,

És a koporsóhoz (*takhta*) siettek az otthoni trónustól (*za takht-i dār afzīn*).⁸⁸

4012 A vérontás és a zűrzavar olyan nagy lett ezen a területen,

Mintha egy felhő rubinból díszítette volna fel Csagatájt.⁸⁹

A mongol-nizāri ismā'īli kapcsolatok megromlását más tényezők is tanúsítják. Gűjük nagykan éles tónust ütött meg az előtte hódoló nizāri ismā'īli követekkel szemben, amikor 1246-ban trónra lépett. Gűjük egyik informátora talán Siramun, Csormaghan fia volt. Rašīd al-Dīn szerint 1246-ban Gűjük megismételte a nizārikal kapcsolatos mongol panaszok egy részét a szintén Karakorumban tartózkodó abbászida követnek is.⁹⁰ Ugyanebben az évben Gűjük a mongol hadsereg erősíté-

⁸⁷ *Mujāhid* 'hitharcos', itt a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 133. qašīdájának szerzője ezt a kifejezést alkalmazza a Csagatáj Qorcsi ellen induló nizāri ismā'īli merényletökre.

⁸⁸ Az otthoni trónus kifejezés talán arra utal, hogy a nizāri ismā'īli merényletök Alamútból indultak úttnak.

⁸⁹ *Dīwān-i Qā'imīyyāt* 133. qašīda, 4003-4007, 4011-4012. 351-352 (a szerző fordítása).

ز کشتن چغتایی کن اعتبار اکنون که آن نشانه بیداد و صورت نفرین
ز روز خویش همی لاف زد که در عالم به حمله ای بگشایم هزار حصن حصین
ز زخم کارد نترسم و زین قبل نکنم مجاهدان جهان را به ذره ای تمکین
حسام دین حسن ابن علی جوانمردی که آیتی ز سخا شد در آن جهان و درین
ز راه شوق عقیدت به دفع او پرخاست به جزم کامل و عزم درست و رای رزین
چهار امیر دگر هم موافقت کردند به سوی تخته دوپند ز تخت دار افزین
ز خون کشته و غوغا چنان شد آن در و دشت که گفتی ابر به او بر ز لعل بست آذین

⁹⁰ Rašīd al-Dīn, vol. 1. 570, 654; Dashdondog: Mongols and Armenians, 122, n. 6.

sére egy másik mongol vezetőt, Eldzsigideit küldte Perzsiába Juwaynī szerint, bár az nem bizonyítható, hogy ezt az új mongol hadsereget közvetlenül a nizārī ismāʿīlik ellen vetették volna be Irán északi részén.⁹¹

Kirakosz Gandzakecʿi ésa *Dīwān-i Qāʿimiyyāt* mellett Csagatáj Qorcsi nizārī ismāʿīli meggyilkolását Rašīd al-Dīn is megerősíti, bár a pontos dátum hiányzik a beszámolójából, ahogy az Kirakosz Gandzakecʿi elbeszéléséből sem derül ki egészen pontosan.⁹²

ÖSSZEFOGLALÁS

Ami a *Dīwān-i Qāʿimiyyāt* mongolbarát verseinek doktrinális hátterét illeti, a viszonylag erős mongolbarát attitűd egyes versekben Jalāl al-Dīn Ḥasan és ʿAlāʾ al-Dīn Muḥammad imámok valamint udvari embereik véleményét tükrözheti, akik Alamūtban mongolbarát politikát támogattak 1219 után. Az alamūti nizārī ismāʿīlik talán úgy érezték, hogy álláspontjuk jelentősen meggyengítheti a khwārizmiakat. S valóban, a nizārī ismāʿīlik jelentős területi előnyökhöz jutottak az első mongol támadást követően a khwārizmiak által ellenőrzött területek felett 1220–1223 táján.

Ezekben a mongolbarát gesztusokban egyébként nem volt semmi új és meglepő, a nizārī ismāʿīli elitek egyfajta *Realpolitik*ot folytattak százhatvan éves fennállásuk során, az aktuális ellenségeik ellenségeit támogatták, ilyenre a mongolok előtt is bőven volt példa. Másrészt a nizārī ismāʿīli elitben 1220–1222-ben látható mongolbarát tendenciák segítenek átértelmezni a másodlagos forrásokban ellentmondásosnak tartott későbbi politikai lépéseket.

A *Dīwān-i Qāʿimiyyāt* mongolbarát verseinek bizonyítékai fényében az olyan befolyásos személyiségek politikai lépései, most már más szemmel láthatók, mint Nāṣir al-Dīn Ṭūsī 1256 utáni mongolbarát gesztusai⁹³ és végső szerepe abban, hogy

⁹¹ Juwaynī, vol. 3, 212–213; Bar Hebraeus: The Chronology of Gregory Abūʾl-Faraj, 411; May: A Mongol-Ismaʿīli Alliance?, 238.

⁹² Dashdondog: Mongols and Armenians, 125.

⁹³ Nāṣir al-Dīn Ṭūsī (1201–1274) jelentős iráni filozófus, teológus, csillagász és politikus, aki eredetileg tizenkettes síita volt, fiatalon csatlakozott a nizārī ismāʿīlikhoz és konverziója után előbb Quhistánban majd Alamūtban lett befolyásos udvari ember. 1256-ban látva a hatalmas mongol túlerőt, Nāṣir al-Dīn Ṭūsī beszélt rá Rukn al-Dīn Khuršāhót, az utolsó alamati nizārī ismāʿīli imámot, hogy adja meg magát a mongoloknak és hagyja el az alamūti erődöt. Ezt követően Nāṣir al-Dīn Ṭūsī újra 12-es síita hitre tért és befolyásos udvari ember lett Hülegünél, az iráni ilkánida dinasztia alapítójánál. Nāṣir al-Dīn Ṭūsī Hülegü tanácsadójaként jelen volt Bagdad 1258-as mongol ostrománál és lerombolásánál, és a perzsiai Marağában híres csillagvizsgálót emeltetett. Az iráni síita vallásfilozófia kiemelkedő alakja, Bagdadban a Kāżimiyya síita negyedben levő híres szentélyben van eltemetve a tizenkettes síita iszlám szerinti a hetedik és kilencedik imámok sírja mellett.

Rukn al-Dīn Khuršāh⁹⁴ rábírta, hogy jöjjön le Alamútból és adja át az erődöt a mongoloknak, könnyebben megmagyarázható, ha figyelembe vesszük a jelentős mértékű mongolbarát befolyást Alamútban már jóval 1256 előtt. Szinte biztosak vagyunk abban, hogy Ḥasan Maḥmūd Kātib és Nāṣir al-Dīn Ṭūsī évtizedeket töltöttek együtt Alamútban, és még azelőtt Quhistānban is; és a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* néhány qaṣīdájában látható mongolbarát gesztusok arra utalnak, hogy ez a mongolbarát párt Alamútban elég aktív volt a perzsiai mongol hódítás első évtizedeiben. Valószínűnek tűnik, hogy az Alamútban élők jelentős része átmenetileg támogathatta a mongol terjeszkedést 1231, a Khwārizmi Birodalom végső összeomlása előtt. A nizāri ismā'īli-mongol status quo alapjaiban változott meg 1231 után, amikor a közös ellenség hiányában felbomlott érdekszövetségük és a nizāri ismā'īlik számára egyre szűkülő mozgástérben a már jól ismert öngyilkos merénylet eszközt vetették be a mongolok ellen Csagatáj Qorcsi 1249 körüli meggyilkolásával. Ezzel azonban a nizāri ismā'īli állam saját pusztulását gyorsította fel és esélye sem volt az eurázsiai mongol hadigépezettel szemben.

BIBLIOGRÁFIA

- Bar Hebraeus, The Chronology of Gregory: Abū'l-Faraj 622/1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus, Being the First Part of His Political History of the World. Amsterdam: APA-Philo Press, 1976.
- Berthold, Spuler: Die Mongolen in Iran, Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit, 617/1220–1350. Leiden: Brill, 1985.
- Bosworth, Clifford Edmund: The Isma'ilis of Quhistān and the Maliks of Nimruz or Sistan = Daftary, Farhad (ed.): Medieval Ismaili History and Thought. London: Cambridge University Press, 1996, 211–229.
- Bosworth, Clifford Edmund: The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542–3). Costa Mesa – CA/New York: Mazda Publishers, 1994.
- Boyle, Andrew John: The Ismā'ilis and the Mongol Invasion = Sayyed Hossein Nasr (ed.): Ismā'ili Contributions to Islamic Culture. Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1977.
- Hamid, Dabashi: The Philosopher/Vizier Khwāja Nāṣir al-Dīn Ṭūsī and the Isma'ilis = Daftary, Farhad (ed.): Medieval Ismaili History and Thought. London: Cambridge University Press, 1996, 321–345.
- Daftary, Farhad: The Ismā'ilis, their History and Doctrines. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Dashdondog, Bayarsaikhan: Mongols and Armenians (617/1220–1335). Leiden: Brill, 2011.
- De Smet, Daniel: Les Fatimides de l'ésoterisme en islam, Islam – Nouvelles approches. Paris: Les éditions du cerf, 2022.
- Dīwān-i Qā'imīyyāt. Ed. by Sayyid Jalāl Ḥusainī Badakhchānī. Tih-rān: Mīrās-i maktūb, 1390/2011.

⁹⁴ Rukn al-Dīn Khuršāh (1255–1256) az utolsó alamūti nizāri ismā'īli imám, aki végül megadta magát Hülegü mongol erőinek és mongol fogságba kerülve vesztette életét.

- Eboo Jamal, Nadia: *Surviving the Mongols – Nizārī Quhistānī and the Continuity of Ismaili Tradition in Persia*. London–New York: I. B. Tauris, 2002.
- Hajnal István – Sárközy Miklós: *Anthologia Ismailitica Nizārīca, összeállította és arabból fordította Hajnal István és Sárközy Miklós*. Budapest: L'Harmattan, 2016.
- Hajnal István: *The Events of Paradise, Facts and Eschatological Doctrine in Medieval Ismā'īli History = The Arabist*. *Budapest Studies in Arabic* 28–29 (2008), 83–105.
- Hodgson, Marshall G. S.: *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizārī Ismā'īlis Against the Islamic World*. The Hague: Mouton and Co., 1955.
- Ivanow, Wladimir: *An Ismaili Poem in Praise of Fidawis = Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 14 (1938), 63–72.
- Jackson, Peter: *The Mongols and the Islamic World, from conquest to conversion*. New Haven and London: Yale University Press, 2017.
- Juwaynī, 'Alā' al-Dīn 'Aṭā-Malik b. Muḥammad: *Tārīkh-i Jahāngušā*, ed. Muḥammad Qazwīnī. Leiden – London: Brill, 1912–1937.
- Juwaynī, 'Alā' al-Dīn 'Aṭā-Malik b. Muḥammad: *The History of the World-conqueror*, tr. John Andrew. Cambridge, MA: Boyle, 1958.
- Juzjānī Minhāj al-Dīn 'Uthmān b. Sīraj Juzjānī, Ṭabaqāt, ed. 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī, *Anjuman-i Tārīkhī-i Afghanistan*, Kabul, 1964–65.
- Kiani Muhammad Yusof: *Gorgan iv. Archaeology = Encyclopaedia Iranica Online Edition iranicaonline.org/articles/gorgan-iv*, 2002.
- Kleiss, Wolfram: *Fortifications = Encyclopaedia Iranica Online Edition iranicaonline.org/articles/fortifications-*, 1999.
- Lewis, Bernard: *The Assassins: A Radical Sect in Islam*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1967.
- Madelung, Wilferd: *Arabic Texts concerning the History of the Zaydi Imams of Tabaristan*. Beirut: Daylaman and Gilan, 1987.
- May, Timothy: *A Mongol-Isma'ili Alliance? Thoughts on the Mongols and Assassins = Journal of the Royal Asiatic Society*, 2004.
- Rašīd al-Dīn, Faḏl Allāh Hamadānī, *Jāmi' al-tawārikh* ed. Bahman Karīmī Iqbāl, Tehran, 1958 vol. 2, 56.
- Sárközy Miklós: *Feltámadás vagy politikai reform? Az 1164-es nizārī ismā'īli Qiyāma értelmezési lehetőségei = Kósa Gábor és Vér Ádám (szerk.): Reformationes: Reformkísérletek a vallástörténetben. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2018. május 22-én tartott vallástudományi konferencia előadásai. (ATION KÖNYVEK 5. Sorozatszerkesztő: Déri Balázs.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, 2021, 129–146.*
- Sárközy Miklós: *A Diwān-i Qā'imīyyāt hetvenötödik kaszídája és egy nizārī merénylet anatómiája = Keletkutatás, 2015 tavasz, 139–152.*
- Yuan Shi, ed. Song Lian. Beijing: Zhonghua shu ju, 1976.